

СХЕМАТИЗМ В ІСТОРІОГРАФІЇ

Під час дослідження науковець зіштовхується із проблемою великої кількості джерел та їх різноманітності. Щоб не заплутатися та втримати в голові численні джерела, доводиться узагальнювати: створювати різні типи джерел, відштовхуючись від певного критерію. В історичному дослідженні можна навести такі поширені типи джерел: писемні, візуальні, усноісторичні тощо. Якщо для дослідника джерелами стають праці істориків, інакше кажучи, якщо він займається історіографічними студіями, – то узагальнень не уникнути. Проте типологізація історіографічних джерел, на мою думку, є досить умовною, адже не завжди легко знайти чіткі критерії, за якими можна було б класифікувати праці істориків.

Для прикладу хочу взяти явище «української історіографії». Ярослав Калакура визначає його як «національний компонент світової історичної думки»¹. Критерієм «українськості» у цьому випадку стає саме національний чинник, тобто до цієї історіографії належать праці лише *українських* істориків². Схоже до проблеми підходить Віталій Яремчук, який зараховує до українських істориків «учених як українського, так і неукраїнського походження; тих, які були/є пов'язані місцем життя та праці з етнічно українською територією або ж проживали/проживають за її межами, але ідентифікували/ідентифікують себе з Україною й українським етносом/нацією [...]»³.

Я. Калакура починає оповідати про українську історіографію ще з часів неоліту (фольклор) та, наголошуючи на тягlostі,

¹ Калакура Я. С. Українська історіографія: Курс лекцій. Київ, 2004. С. 5.

² Там само. С. 11–16.

³ Яремчук В. П. Українська історіографія: суспільно-політична історія: посібник. Острогор, 2017. С. 9–10.

доводить її до сучасності⁴. Не важко зауважити, що такий підхід використовує схему національної історії для створення історіографічної схеми. Не буду зараз розбирати «за» та «проти» цієї позиції, хотів би звернути увагу на те, що внаслідок такого підходу історіографія прилаштовується до національної історії, займає своє місце поряд з іншими явищами національної культури. За такою логікою можна писати, скажімо, про історію українських штанів: виводити це явище із давнини (зародження нації) та, наголошуючи на тяглоті, доводити традицію носіння штанів до сучасності. Звісно, не випадає називати такий підхід неправильним, проте він іде не від джерел: штани, як й історіографія, не завжди підлаштовуються під національну парадигму.

Наведеним вище прикладом я в жодному разі не хотів спростувати національний критерій розподілу історіографії, а лише показати його слабе місце: дослідник змушений накидати національну схему на історіографічну. В деяких випадках це виправданий хід, а в деяких – не дуже. Можна спробувати типологізувати праці істориків за іншими принципами: мова, держава, регіон, час, метод тощо. Ці (або зовсім інші) критерії досліднику варто вибирати, зважаючи на своє дослідження. В одному випадку доречно праці науковців розділити за мовою їх написання, адже мова є одним із основних чинників формування певного наукового дискурсу. В іншому – таким критерієм може стати метод роботи істориків (це дасть можливість відділити позитивістів від модерністів). Типологізацію визначає питання, яке ставиться до джерел.

Проте пастка схематизму ховається не лише у питанні, яке стає критерієм для типологізації. Неважко також послуговуватися чисею відповіддю на це запитання, хоча така відповідь не вписується у твоє дослідження. Взнявши критерій методу, можна, покликаючися на інші дослідження, сказати, що на початку ХХ ст. історики були у переважній більшості позитивістами, а в другій половині ХХ ст. – модерністами. Але така ситуація не може претендувати на універсальність та, можливо, в деяких ви-

⁴ Калакура Я. С. Українська історіографія: Курс лекцій. Київ, 2004. С. 52–62.

падках узагалі недоцільно говорити про позитивістів та модерністів у контексті методу (чи були в СРСР модерністи?), натомість варто створити власну систему розподілу праць істориків за їхнім способом роботи.

Наведу приклад, у якому усталена історіографічна типологізація не може задовольнити конкретне дослідження. Ідеться про канонізацію в XI ст. перших руських святих Бориса і Гліба. Серед вчених не одну сотню років точаться суперечки, чому вони були канонізовані. Побутує загальне бачення, що погляди учених, які писали про визнання святості руських князів, можна поділити мінімум на два типи. Історики Російської імперії, серед яких було багато священнослужителів, мали би вбачати у мотивах канонізації князів насамперед релігійні фактори: святість життя, невинна смерть. Тоді як радянські історики повинні були виділяти вже насамперед політичні мотиви: особисте зацікавлення Київського князя, бажання зупинити князівські міжусобиці та ін. Така ситуація повинна мала би сформуватися, зважаючи на політику двох держав: церковну Російської імперії та антицерковну Радянського Союзу⁵.

На основі аналізу численних наукових праць можна переконатися у справедливості розподілу на умовний «церковний» та «політичний» підхід дослідників щодо мотивів канонізації Бориса і Гліба. Проте перехід між ними стався не як наслідок зміни імперської політики політикою більшовицькою і радянською. Зміна сталася раніше – у другій половині XIX ст. Про політичні

⁵ Надія Мілютенко вважає, що політичне бачення мотивів канонізації Бориса і Гліба з'являється саме у радянський час: [Мілютенко Н. И.] Святые князья-мученики Борис и Глеб / Иссл. и подг. текстов Н. И. Милутенко. Санкт-Петербург, 2006. С. 7. Олександр Ужанков дещо радикальніший: «Ученые-материалисты, позитивисты или даже находящиеся в лоне западной христианской церкви (католики и протестанты) не понимают (или отказываются понимать), а потому игнорируют её [причину канонізації святих на Русі. – М. Ф.], в результате же закономерно приходят к ошибочным выводам в ходе своих рассуждений» (Ужанков А. Н. Святые стратотерпцы Борис и Глеб: к истории канонизации и написания житий. *Древняя Русь. Вопросы медиевистики*. 2000. Т. 2. № 2. С. 33). Див. також: Ранчин А. М. Вертоград Златословный: Древнерусская книжность в интерпретациях, разборах и комментариях. Москва, 2007. С. 344, прим. 222; Толочко О. П., Толочко П. П. Київська Русь. Україна кризь віки: в 15 т. / Ред. В. А. Смолій. Київ, 1998. С. 31–132.

мотиви канонізації писали ще Микола Костомаров, Михайло Грушевський, Олексій Шахматов та багато інших російських імперських авторів⁶. А уже пізніше – за радянських часів – традиція вбачати у канонізації князів політичні мотиви побутувала як «єдино правильна» в радянській історіографії. Проте зміна у поглядах не була наслідком переходу імперського режиму на радянський, а відбулася із зовсім інших причин у кінці XIX ст. у науковому середовищі (з яких саме причин – інше питання, зараз же важливо причинно-наслідковий зв'язок). Отже, схема розподілу праць авторів на два типи: церковний підхід російських імперських істориків та політичний підхід радянських істориків – не задовольняє конкретне дослідження, а потребує виправлення.

Цими прикладами я хотів унаочнити кілька думок. Типологізація джерел – необхідна складова аналізу, вона здійснюється завдяки певному питанню до них. Щодо історіографії можна навести низку таких питань, на основі яких можна класифікувати праці істориків (мова, держава, нація, час, метод тощо). Проте окрім загальної класифікації, варто пильнувати також за тим, щоб певна історіографічна схема відповідала дослідженню. Іншими словами, потрібно дбати, щоб сконструйована історіографічна схема відповідала джерелам, із яких вона побудована.

Бібліографія

- [Милютенко Н. И.] Святые князья-мученики Борис и Глеб / Иссл. и подг. текстов Н. И. Милютенко. Санкт-Петербург: «Издательство Олега Абышко», 2006. 432 с.
- Грушевський М. С. Історія України-Руси. Вид. 2-ге, розширене. Львів: Друкарня Наукового Товариства імені Шевченка, 1905. Т. 2. 633 с.

⁶ Костомаров Н. И. Господство дома Св. Владимира: Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. Москва, 1993. С. 21; Грушевський М. С. Історія України-Руси. Вид. 2-ге, розширене. Львів, 1905. Т. 2. С. 4, 8; Шахматов А. А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах. Санкт-Петербург, 1908. С. 474; Приселков М. Д. Очерки по церковно-исторической истории Киевской Руси X–XII вв. Санкт-Петербург, 2003. С. 43.

- Калакура Я. С. Українська історіографія: Курс лекцій. Київ: Генеза, 2004. 496 с.
- Костомаров Н. И. Господство дома Св. Владимира: Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. Москва: Воениздат, 1993. 767 с.
- Приселков М. Д. Очерки по церковно-исторической истории Киевской Руси X–XII вв. Санкт-Петербург: Наука, 2003. 245 с.
- Ранчин А. М. Канонизация Бориса и Глеба (о статье А.Н. Ужанкова «Святые страстотерпцы Борис и Глеб: к истории канонизации и написания житий»). Ранчин А. М. *Вертоград Златословный: Древнерусская книжность в интерпретациях, разборах и комментариях*. Москва: Новое литературное обозрение, 2007. С. 86–97.
- Толочко О. П., Толочко П. П. Київська Русь. *Україна крізь віки*: в 15 т. / Ред. В. А. Смолій. Київ: Альтернативи, 1998. 352 с.
- Ужанков А. Н. Святые стратотерпцы Борис и Глеб: к истории канонизации и написания житий. *Древняя Русь. Вопросы медиевистики*. 2000. Т. 2. № 2. С. 28–50.
- Шахматов А. А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах. Санкт-Петербург: Типография М.А. Александрова, 1908. 686 с.
- Яремчук В. П. Українська історіографія: суспільно-політична історія: посібник. Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2017. 288 с.